

ארבע כוסות

שיעור זה קשור לכללים:

מקורות פנימיים לסוגיות הגמרא
תפוחי זהב במשניות כסף

תמצית השיעור: קושיות רבות בסוגיות העוסקות בארבע כוסות מתבארות לאור דבריו של המהר"ל כי ארבע כוסות הן התפרטות של יסוד פנימי אחד. גם ההלכה שבין כוס שלישית לרביעית לא ישתה מתבארת על פי צורת ההתפרטות של ארבע כוסות.

אחת ממצוות חכמים הנוהגות בליל הסדר היא מצות ארבע כוסות. אנו מקיימים את המצוה בשתיית ארבע כוסות על ארבע ממצוות הסדר: קידוש, הגדה, ברכת המזון והלל. בשיעור זה נעמוד על מקור התקנה ומשמעותו, ונבאר לאור קושיות רבות על דברי הגמרא ורש"י בסוגיות ארבע כוסות.

הצגת הסוגיות והקשיים

א. הקשה בשדי חמד (כרך ח' עמ' 474), שביחס למקור תקנת ארבע כוסות מצאנו סתירה בדברי רש"י. במשנה הפותחת את הפרק נאמר:

ולא יפחתו לו מארבעה כוסות של יין, ואפלו מן התמחוי.

ופירש שם רש"י (צ"ט ע"ב):

ארבע כוסות - כנגד ארבעה לשוני גאולה האמורים בגלות מצרים
"והוצאתי אתכם", "והצלתי אתכם", "וגאלתי אתכם", "ולקחתי אתכם"
בפרשת וארא.

בהמשך הפרק (ק"ח ע"א), לעומת זאת, על דברי הגמרא:

ואמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בארבעה כוסות הללו שאף הן היו
באותו הנס.

ופירש רש"י:

ארבע כוסות - שלשה כנגד ג' כוסות שנאמרו בפסוק זה "כוס פרעה בידי וגומר", ורביעי ברכת המזון.

רש"י סותר את דבריו במקום למקום ויש להבין זאת¹.

ב. בהמשך הגמרא מובא (פסחים ק"ח ע"ב):

אמר רב יהודה אמר שמואל: ארבעה כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי מזיגת כוס יפה. שתאן חי יצא, שתאן בבת אחת יצא, השקה מהן לבניו ולבני ביתו יצא. "שתאן חי יצא", אמר רבא: ידי יין יצא, ידי חירות לא יצא. "שתאן בבת אחת", (רב אמר)² ידי יין יצא, ידי ארבעה כוסות לא יצא.

ופירש רש"י:

בבת אחת - עירה ארבעתן לתוך כוס אחד. ידי יין יצא - ששתה ד' כוסות.

על דברי רש"י בד"ה "בבת אחת" מקשה הרשב"ם במקום (ובדומה לזה בתוס' ד"ה "בבת אחת"):

ולא נהירא, דאפילו שותה הרבה בכלי אחד לא חשיב אלא כוס אחד, דהאי רביעית אינו אלא למעוטי פחות מרביעית אבל טפי מרביעית בכוס אחד חשוב כוס אחד, ונראה לי דהכי פירושו, "בבת אחת" - שלא על סדר משנתינו אלא שתאן רצופין.

כיצד יתכן שאדם שעירה את ארבע הכוסות לכוס אחת ושתאן, יצא ידי חובת "ארבע כוסות", הרי זוהי שתיה אחת בלבד בשיעור מרובה?

ג. שאלה נוספת מתעוררת על דברי רש"י בסוגיא זו. הביטוי "ידי יין יצא" מופיע פעמיים בסוגיא. רש"י פירשו רק פעם אחת, ובמבט ראשון נראה שהכוונה רק לפעם הראשונה, שכן בפעם השניה אומרת הגמרא: "ידי יין יצא, ידי ארבע כוסות לא יצא", ולא נראה שניתן לפרש את המילים "ידי יין יצא" בהקשר זה כפי שפירש רש"י: "ששתה ארבע כוסות". יש להבין, אם כן, מדוע לא פירש רש"י בפעם השניה, למה הכוונה שיצא "ידי יין" (עיין ברשב"ם ובתוס' במקום, שפירשו "ידי יין - ידי שמחת יום טוב").

ד. בהמשך הפרק (ק"ט ע"ב) אומרת הגמרא, על דברי המשנה "ולא יפחתו לו מארבעה כוסות":

¹ ע"י בשדי חמד שם שתירץ בדוחק. כן קשה לומר שבדף ק"ח ע"א מפרש רש"י לפי דברי ר' יהושע בן לוי בירושלמי (שיובא להלן), שכן רש"י שינה מדבריו שם, שבירושלמי למד ר' יהושע בן לוי ארבע כוסות מהפסוק, ורש"י למד רק שלש כוסות מהפסוק. מכל מקום הסתירה בדברי רש"י בין שני המקומות קיימת.
² מסורת הש"ס: "ברייף וברא"ש ליתא תיבות רב אמר", כלומר, גם המשך הסוגיא הוא מדברי רבא, וכן גרס רבינו חננאל במפורש. לקמן נראה שרש"י מפרש מילים אלו בהתאם להבנתו את שיטת רבא בכללה. יש להוסיף, שאין זה מסתבר שרב, בן דורו של שמואל, יפרש את דברי שמואל שנאמרו מפי ר' יהודה, תלמידו.

היכי מתקני רבנן מידי דאתי בה לידי סכנה, והתניא לא יאכל אדם תרי ולא ישתה תרי ולא יקנח תרי ולא יעשה צרכיו תרי, אמר רב נחמן: אמר קרא "ליל שימורים", ליל המשומר ובא מן המזיקין. רבא אמר: כוס של ברכה מצטרף לטובה ואינו מצטרף לרעה. רבינא אמר: ארבעה כסי תקינו רבנן דרך חירות כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא.

הגמרא שואלת, כיצד תיקנו חכמים לשתות ארבע כוסות בליל הסדר, והרי עשיית דברים ב"זוגות" היא דבר שעלול להזיק? על כך מובאות שלוש תשובות. ר' נחמן אומר, שליל הסדר משומר מן המזיקים, ואין לחשוש בו לזוגות. רבא אומר, שכוס של ברכת המזון, מתוך היותו קשור לברכה, פועל לטובה בלבד ולא לרעה, ולכן אין כאן בעיה של "זוגות". רבינא מבאר, כי כל כוס היא מצוה בפני עצמה, וכלל אין כאן ארבע כוסות, שכן אין הכוסות מצטרפות זו לזו.

על דברי רבא: "כוס של ברכה מצטרף לטובה ואינו מצטרף לרעה", כתב רש"י:

כוס של ברכת המזון - שהוא רביעי.

ובמסורת הש"ס תיקנו: "שלישי כצ"ל", וכן כתב הרשב"ם המפרש כרש"י בדרך כלל. אך יש לעיין בתיקון זה. ראשית, מהו המקור לתקן כך ברש"י? ועוד, מה בא רש"י ללמדנו בכך שכוס של ברכת המזון שלישי הוא, הרי משנה מפורשת היא, ומה ענין דין זה לסוגיה זו?!

ה. דברי רבא בסוגיה זו קשים בהשוואה לדבריו בהמשך הפרק (ק"ז ע"ב):

משנה. מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו...

גמרא. אמר ליה רב חנן לרבא: שמע מינה ברכת המזון טעונה כוס, אמר ליה: ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות כל חד וחד נעביד ביה מצוה.

ר' חנן רצה ללמוד דין כללי מהדין שעל כוס שלישי מארבע כוסות מברכים ברכת המזון, ולחייב תמיד ברכת המזון על כוס. רבא עונה שבכל כוס מארבע כוסות אנו עושים מצוה, אך לא ניתן ללמוד מכאן למקרים אחרים. וקשה, הרי בסוגית "זוגות" לעיל לא תירץ רבא כרבינא שאמר: "ארבע כסי תקינו רבנן דרך חירות, כל חד וחד מצוה באפי נפשה". מדוע כאן אומר רבא דברים דומים?

ו. על דברי רבא: "כוס של ברכה מצטרף לטובה ואינו מצטרף לרעה" מקשים הראשונים (עי' ק"ט ע"ב תוד"ה "רבא", ורשב"ם בדף ק"י ע"א, ד"ה) מדברי רבא בהמשך. בדף ק"י ע"א מובא:

... אבל תמניא יש בהן משום זוגות. רב חסדא ורבה בר רב הונא דאמרי תרוייהו: "שלום" לטובה מצטרף לרעה לא מצטרף, אבל שיתא יש בהן משום זוגות. רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: "ויחנך" לטובה מצטרף לרעה לא מצטרף, אבל ארבעה יש בהן משום זוגות. אביי ורבא דאמרי תרוייהו:

“וישמרך”, לטובה מצטרף לרעה לא מצטרף, ואזדא רבא לטעמיה, דרבא אפקינהו לרבנן בארבעה כוסות...

על פי אביי ורבא, אין בארבעה חשש של זוגות משום שלעולם השלישי, שהוא בחינת “וישמרך” - המילה השלישית בפסוק ראשון של ברכת כהנים - מצטרף לטובה ולא לרעה. אם כך, אין כלל בעיה בתקנת ארבע כוסות בפסח, ומדוע נזקק רבא לתרץ ש”כוס של ברכה מצטרף לטובה ואינו מצטרף לרעה”?

מקור תקנת ארבע כוסות

נחלקו אמוראים בירושלמי (פסחים פ”י ה”א) במקור תקנת ארבע כוסות:

מניין לארבעה כוסות, רבי יוחנן בשם רבי בנייה: כנגד ארבע גאולות, “לכן אמור לבני ישראל אני ה’ והוצאתי אתכם וגו’ ולקחתי אתכם לי לעם וגו’”, והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי. רבי יהושע בן לוי אמר: כנגד ארבע כוסות של פרעה, “וכוס פרעה בידי ואשחט אותם אל כוס פרעה ואתן את הכוס על יד פרעה ונתת כוס פרעה בידו וגו’”. רבי לוי אמר: כנגד ארבע מלכיות. ורבנן אמרי: כנגד ארבעה כוסות של פורענות שהקב”ה עתיד להשקות את אומות העולם, “כי כה אמר ה’ אלקי ישראל אלי קח את כוס היין החימה וגו’”, “כוס זהב בכל ביד ה’”, “כי כוס ביד ה’”, “ימטר על רשעים פחים אש וגפרית ורוח זלעפות מנת כוסם”.

ניתן להבחין בשתי גישות בירושלמי. ר’ יוחנן, הלומד מארבע לשונות גאולה, מבין שארבע הכוסות הן יחידה אחת, המתחלקת לארבעה חלקים. הגאולה אחת היא, ולשונות הגאולה מבטאות שלבים שונים ובחינות שונות בגאולה. כך גם בארבע כוסות, החיוב הוא שתיית שיעור של ארבע כוסות, והוא מורכב מכוסות שונות, המרכיבות שיעור אחד. ר’ יהושע בן לוי, הלומד ארבע כוסות מארבע הופעות של המילה “כוס”, מבין שארבע כוסות הן ארבע יחידות נפרדות שכל אחת עומדת לעצמה, אלא שענין אחד קושר ביניהן. על דעתו של ר’ יוחנן ניתן לעמוד גם מהמשך הירושלמי (שם):

מהו לשתותן בכרך אחד, מן מה דאמר רבי יוחנן הלל אם שמען בבית הכנסת יצא, הדא אמרה אפילו שתיין בכרך אחד יצא.

ר’ יוחנן סובר שהלל שנאמר בבית הכנסת פוטר מאמירת הלל על הכוס. מכאן לומד הירושלמי שניתן לשתות בכרך אחד, כלומר ברצף, שלא על מצוות הסדר כפי שמפורט במשניות הפרק. אם הכוסות אינן קשורות בהכרח למצוות הסדר, וניתן לומר הלל גם בלא כוס, הרי שניתן לשתות בכרך אחד ולא לחלקן לזמנים שונים ולמצוות שונות. גם כאן נראה שר’ יוחנן לומד שארבע הכוסות ענין אחד להם, ולא ארבעה עניינים שונים, ולכן ניתן לשתותן ברצף, ולצאת בכך ידי חובת ארבע כוסות.

נראה, שבתלמוד הבבלי יש שיטה המאחדת את שיטות האמוראים בירושלמי, וזוהי שיטת רבא.

שיטת רבא – שלושה דינים בארבע כוסות

הזכרנו לעיל את הגמרא הדנה בצורות שונות של שתיית ארבע כוסות (פסחים ק"ח ע"ב):

אמר רב יהודה אמר שמואל: ארבעה כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי מזיגת כוס יפה. שתאן חי יצא, שתאן בבת אחת יצא, השקה מהן לבניו ולבני ביתו יצא. "שתאן חי יצא", אמר רבא: ידי יין יצא, ידי חירות לא יצא. "שתאן בבת אחת", ידי יין יצא, ידי ארבעה כוסות לא יצא.

רבא מבאר, כי מה שאמר שמואל "יצא", אין כוונתו שקיים בצורה מושלמת את מצות ארבע כוסות, אלא שדבריו מתייחסים לבחינה אחת שיש בארבע כוסות, אך יש בחינות נוספות בארבע כוסות, שלא יצא ידי חובה בהן. דבריו של רבא מחייבים להגדיר כי בארבע כוסות יש בחינות שונות, "דינים" שונים, ופעמים שניתן לחלק ביניהם בשתיית הכוסות, ולצאת ידי חובת דין אחד בלבד.

בדבריו מגדיר רבא "שלושה דינים" במצות ארבע כוסות. המקיים מצות ארבע כוסות יוצא א. ידי יין. ב. ידי חירות. ג. ידי ארבע כוסות. גדרם של שלושת הדינים האלה יתבאר על פי דברי רבא בהמשך הסוגיות (ק"ז ע"ב):

משנה. מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו...

גמרא. אמר ליה רב חנן לרבא: שמע מינה ברכת המזון טעונה כוס, אמר ליה: ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד נעביד ביה מצוה.

את דברי רבא כאן ניתן לחלק לשלושה חלקים, המקבילים לשלושת הגדרים שמנינו לעיל: א. ארבע כסי תיקנו רבנן. ב. דרך חירות. ג. כל חד וחד נעביד ביה מצוה. ניתן אם כן להגדיר, כי שלושת הגדרים הם: א. עצם התקנה לשתות יין בשיעור ארבע כוסות. ב. שתייתן דרך חירות. ג. שתייתן על מצוות הסדר: קידוש, מגיד, ברכת המזון והלל.

על פי הבנת דברי רבא ניתן לזהות שני "שלבים" בתקנת ארבע כוסות³. ראשית, יש תקנה לשתות שיעור ארבע כוסות. ארבע הכוסות הן יחידה אחת, המורכבת מארבעה חלקים. השלב השני מפריד את הכוסות לארבע יחידות נפרדות. שיעור ארבע כוסות מתפרט לארבע כוסות נפרדות, אותן שותים על מצוות הסדר. לכל כוס יש ענין שונה וזמן שונה שבו יש לשתותה, וכל כוס עומדת לעצמה.

לאור הבנת דברי רבא יש לשאול, מדוע שינה רבא מדברי שמואל? שמואל אומר שהשותה בבת אחת יצא. מניין לרבא לחלק בין "ידי יין" ל"ידי ארבע כוסות"? נראה ברור, כי בפני רבא עמד מקור ממנו למד כי ישנן בחינות שונות בארבע כוסות.

³ אין הכוונה לומר שמבחינה היסטורית התקנה נתקנה בשני שלבים, אלא שמבחינת הבנת התקנה יש שני שלבים.

הירושלמי שהובא לעיל הוא המקור להבנה זו של רבא. שיטתו של רבא מאחדת את שיטותיהם של ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי, ורואה את שני הדינים במצות ארבע כוסות: התקנה היא בשתיית שיעור ארבע כוסות, המתפרט בפועל בשתיית ארבע כוסות נפרדות. נראה, שהמשניות בפרק "ערבי פסחים" בנויות אף הן לאור הבנה זו במצות "ארבע כוסות":

- א. ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי.
- ב. מזגו לו כוס ראשון... מברך על היום ואחר כך מברך על היין.
- ד. מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו...
- ז. מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו, רביעי גומר עליו את ההלל...

ההבדל בין משנה א' לשאר הפרק בולט: משנה א' מדברת על השיעור של ארבע כוסות. גבאי הצדקה הנותנים לעני ארבע כוסות, נותנים לו שיעור של ארבע כוסות ולא כוסות נפרדות. בהמשך הפרק, לעומת זאת, מפורטת החלוקה לארבע כוסות נפרדות, שנשמכות על מצוות הסדר.

ר' יוחנן ראה את המשנה הראשונה כעיקר⁴, והבין שיסוד ארבע כוסות הוא השיעור, ולא ההתפרטות לארבע. ר' יהושע בן לוי, לעומת זאת, ראה את המשך הפרק כעיקר, והבין שתקנת ארבע כוסות היא לשתות ארבע כוסות על ארבע מצוות. רבא מאחד את שתי השיטות, ומבין כי שתיהן קיימות, זו לצד זו.

אחד המתפרט לארבע

דרך הסתכלות זו על ארבע כוסות נובעת מהבנה רוחנית, המתבארת בדברי המהר"ל בפירושו להגדה של פסח (דברי נגידים עמ' ל'):

...על כן מצוותן ביין, כי המשקה יין נבדל ויוצא מן הענב שהיה נסתר לשם. וכמו שאמרו "יין נתן בשבעים וסוד נתן בשבעים, נכנס יין יצא סוד". ואין הפירוש שבשביל הגימטריא בלבד הוא כך שנכנס יין ויצא סוד, אבל הוא דבר אמיתי מצד עצמו, כי היין הוא משקה נסתר יוצא מהסתר הענב ומפנימיות הענב, ולפיכך היין שהוא גדל בנסתר ובפנימיות הענב בגימטריא סוד, לפי שהוא נסתר. וכאשר נכנס היין באדם מוציא הסוד כי הוא בא עד הנסתר כפי מדרגתו ומוציאו. ולפיכך הם במספר ארבע כוסות, כי הגאולה היא באה מעולם העליון לעולם הזה שהוא עולם הריבוי, וכל דבר שהוא בא מעולם הנבדל לעולם הזה יש בו ריבוי מחולק לארבע, כי מספר זה הוא מספר הריבוי שהוא כנגד ארבעה צדדים המחולקים, ועל אלו הדברים מורים הארבע לשונות של גאולה. וסוד זה הוא מבואר בתורה: "ונהר יוצא

⁴ אפשר לומר שהבין את המילים "ולא יפחתו" כמכוונות לבני הבית, כמו "מזגו לו" וכדו' שבהמשך הפרק, ומובן מדוע המשנה הראשונה עומדת מול שאר המשניות.

מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים", שמזה מבואר לך כי כל דבר שבא מעולם הנבדל כמו הנהר שהוא יוצא מעדן להשקות הגן, כשהוא בא אל עולם הטבע שהוא עולם הריבוי יפרד לארבעה ראשים, כי זהו נגד הפירוד והריבוי שהוא בעולם הריבוי.

המהר"ל מסביר שארבע כוסות, כמו הנהר היוצא מעדן, מקורם ביחידה אחת עליונה, המתפרטת לארבעה חלקים במפגש עם העולם המעשי, עולם הריבוי. המקור הוא אחד, הכולל את כל ארבעת החלקים הגנוזים בו, ובידידתו אל העולם המעשי, בעת קיום המצוה בפועל, הוא מתפרט לארבע יחידות שונות. כך ארבע כוסות, מקורן בשיעור אחד, ובפועל אנו מקיימים את המצוה בשתיית כל כוס בנפרד.

המהר"ל קושר בין ארבע כוסות ובין ארבעת הנהרות. ואכן, רבינו הקדוש סידר את המשניות העוסקות בארבע כוסות, כפי שסדרה התורה את הפסוקים העוסקים בארבעת הנהרות.

תיאור התורה את ארבעת הנהרות (בראשית ב', י"ד-י"ז):

וְנָהָר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהַשְׁקוֹת אֶת הַגֵּן וּמִשָּׁם יִפְרָד וְהָיָה לְאַרְבַּעָה רְאשִׁים.
שֵׁם הָאֶחָד פִּישׁוֹן הוּא הַסֹּבֵב אֶת כָּל אֶרֶץ הַחֲוִילָה...
וְשֵׁם הַנְּהָר הַשֵּׁנִי גִיחוֹן הוּא הַסּוֹבֵב אֶת כָּל אֶרֶץ כּוּשׁ.
וְשֵׁם הַנְּהָר הַשְּׁלִישִׁי חֲדַקְל הוּא הַהֹלֵךְ קְדָמַת אֲשׁוּר
וְהַנְּהָר הָרְבִיעִי הוּא פָּרָת.

תחילה כותבת התורה "פתיחה" - ובה מתואר נהר אחד הכולל את כל ארבעת הנהרות, ולאחר מכן מפורטים ארבעת הנהרות.

כך גם מסודרות המשניות בפרק "ערבי פסחים":

ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין...
מזגו לו כוס ראשון... מברך על היין, ואחר כך מברך על היום.
מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו...
מזגו לו כוס שלישי, מברך על מזונו,
רביעי גומר עליו את ההלל...

המבנה של תיאור ארבע כוסות מקביל למבנה של ארבעת הנהרות. הפתיחה היא בשיעור של ארבע כוסות, ולאחריה פירוט של הכוסות. בהמשך נעמוד על ענין נוסף העולה מהשוואה זו.

ההבנה כי מקור הדברים הוא בדברי הכתוב על ארבעת הנהרות מאירה את הדברים. בעולם מופיעים הנהרות בצורה נפרדת, וכל נהר זורם לכיוון שונה ובאופן שונה. התורה מלמדת כי מקור כל הנהרות הנפרדים הוא בנהר אחד היוצא מעדן, באחדות עליונה המתפרטת בירידתה לעולם המעשי.

אנו נפגשים בעולם בדברים נפרדים - כל דבר עומד לעצמו ולעניינו. אולם עלינו לדעת כי מקור המציאות הנפרדת הוא באחדות. מקור העולם אחד הוא, ורק בעולם המעשי אנו רואים דברים נפרדים. אף ארבע כוסות נבחנות בצורה זו. אנו מקיימים מצוה זו בשתיית כוסות נפרדות, וזו הפגישה שלנו עם ענין ארבע הכוסות בצורתו המעשית. אולם מלמדת התורה, במשנה הראשונה הפותחת את הפרק, כי מקור ארבע הכוסות הוא בתקנה אחת, ביחידה אחת, שרק בהופעתה המעשית היא מופיעה כארבעה עניינים השונים זה מזה. זהו חידושו של רבא בהבנת ענין ארבע כוסות.

ביאור הסוגיות

לאור דברים אלה ניתן ליישב את הקושיות שבהן פתחנו, ולבאר את דברי הגמרא ואת שיטת רש"י.

א. שאלנו על הסתירה ברש"י ביחס למקור תקנת ארבע כוסות. על פי דברינו יתבאר הענין. רש"י נתן בכל מקום טעם לארבע כוסות בהתאם לבחינה הבאה לידי ביטוי בסוגיא. במשנה הראשונה המבטאת, כפי שהזכרנו, את בחינת השיעור שבארבע כוסות, הביא רש"י את טעמו של ר' יוחנן בירושלמי, "כנגד ארבע לשונות גאולה", המבטא בחינה זו. בהמשך הסוגיות, בסוגיא הפותחת את דברי רבא (ק"ח ע"א)⁵, הביא רש"י טעם המתאים לבחינה המתחלקת שבארבע כוסות, ובהתאם לדברי הגמרא האומרת (חולין צ"ב ע"א):

והיינו דאמר רבא: שלשה כוסות האמורות במצרים למה, אחד ששתה בימי משה, ואחד ששתה בימי פרעה נכה, ואחד שעתידה לשתות עם כל העובדי כוכבים.

כלומר, בפסוק נאמרו שלש כוסות⁶, ובארבע כוסות נוספה כוס רביעית - כוס של ברכת המזון⁷.

ב. שאלנו כיצד מפרש רש"י כי "שתאן בבת אחת", הוא בכוס אחת, והרי זו כוס אחת גדולה, ולא ארבע כוסות? נראה כי שיטת רש"י מתבארת לאור דברינו. השוטה ארבע כוסות בבת אחת יצא ידי שיעור ארבע כוסות, אך לא שתי ארבע כוסות מחולקים, שכן בארבע כוסות יש גם בחינה של שיעור. כלומר, השוטה כך יצא ידי חובת הבחינה המופיעה במשנה א', ולא ידי חובת הבחינה שבשאר משניות הפרק.

⁵ דיבור המתחיל של רש"י שם הוא "ארבע כוסות" ולא "בארבע כוסות" כדברי ר' יהושע בן לוי המופיעים בגמרא, ומשמע שזו הקדמה כללית לסוגיא ולא הסבר לדברי ר' יהושע בן לוי.

⁶ הכוס הרביעית מוזכרת בפסוק הבא, ועי' מהרז"ו לבראשית רבה פרשה פ"ח, ה', על שיטות שונות במנין הכוסות בפסוקים.

⁷ ענין השלוש והארבע יתבאר בהרחבה בפרק "בין שלישי לרביעי" לקמן.

ג. שאלנו על הביטוי "ידי יין יצא", שפירשו רש"י - "ששתה ארבע כוסות", והרי הגמרא אומרת "ידי ארבע כוסות לא יצא". על פי דברינו נראה, שבדברי רש"י: "ידי יין יצא - ששתה ארבע כוסות" מובנים לשתי הפעמים בהן מופיע הביטוי בסוגיא: ידי שיעור ארבע כוסות יצא, אך "ידי חירות" או ידי "ארבע כוסות" - מחולקות ונפרדות - לא יצא, בין כששתאן חי ובין כששתאן בבת אחת.

ד. דבריו של רש"י - "כוס של ברכת המזון - שהוא רביעי", מבוארים אף הם. רש"י בדבריו לא התכוון לכך שכוס של ברכת המזון הוא רביעי מצד סדר שתיית הכוסות, אלא מצד צורת התקנה של הכוסות. השאלה בסוגיא היא, כיצד יכלו חכמים לתקן שתיית זוגות, ועל שאלה זו עונה רבא, ששלוש כוסות מתוך הארבע הן כנגד שלוש האמורות בפסוק, כפי שפירש רש"י לעיל, והרביעי, ברכת המזון שאיננו מופיע בפסוק, מצטרף לטובה בלבד ולכן אין היזק בשתיית הכוסות.

ה. הערנו על ההבדל בדבריו של רבא, שבמקום אחד אמר: "ארבע כסי תקינו רבנן דרך חירות כל חד וחד נעביד ביה מצוה", ובמקום שני תירץ בדרך אחרת, שלא כרבינא, שאמר: "ארבעה כסי תקינו רבנן דרך חירות כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא".

השינוי הקל שבין דברי רבינא לרבא מלמד על הבדלים משמעותיים בדבריהם. רבינא, שאמר: "כל חד וחד מצוה באפי נפשה" סובר כר' יהושע בן לוי, שהתקנה היתה על ארבע כוסות נפרדות. אין כלל קשר בין הכוסות, אלא תוקנו ארבע מצוות שונות לעשותן על כוס יין, ולכן אין כלל בעיה של שתיית זוגות. אין כאן שתיית "ארבע כוסות", אלא שתיית כוס לקידוש, ולאחריה כוס של "מגיד", וכן הלאה.

רבא איננו סובר כך, אלא סובר שהתקנה היתה לשתיית שיעור המתפרט לארבע כוסות. מקור הכוסות הוא אכן ביחידה אחת, אלא שכיון שהדרך לפירוט הכוסות היא על ידי שתיית כוס של ברכה, הרי שכוס זו מצטרפת רק לטובה, ולכן אין בעיה של שתיית זוגות. על כן אי אפשר ללמוד מליל הסדר לשאר ימות השנה, שכן הכוס לא תוקנה על ברכת המזון אלא נסמכה לברכת המזון לאחר התקנה הראשונית של ארבע כוסות: "כל חד וחד נעביד ביה מצוה" - אנו מסמיכים את הכוס לברכת המזון.

ו. הערנו על הסתירה בדברי רבא, שאמר שאין בעיה של "זוגות" בעשיית דבר ארבע פעמים, משום ש"וישמרך" מצטרף לטובה ולא לרעה, ומצד שני הסביר שבליל הסדר - בארבע כוסות - אין בעיה של זוגות משום ש"כוס של ברכה מצטרף לטובה ואינו מצטרף לרעה". לכאורה אין צורך בהסבר זה והקושיא מעיקרא ליתא.

דבריו של רבא מבוארים. בליל הסדר תוקנו שלוש כוסות כנגד שלוש פעמים "כוס" האמורות בפסוק. אלו הם הכוס הראשונה שתוקנה על הקידוש, הכוס השנייה שתוקנה על המגיד והכוס הרביעית שתוקנה על ההלל. משום כך, לא ניתן לומר על הכוס של ההלל "וישמרך" מצטרף לטובה ולא לרעה, שהרי זו כוס רביעית ולא שלישית. אף הכוס של ברכת המזון, שאיננה רמוזה בפסוק, איננה יכולה להיות בחינת "וישמרך", משום שהיא

רביעית, שכן הצטרפה לכוסות שרמוזות בפסוק. משום כך בשתיית הכוסות בפסח עלולה להיות בעיה של זוגות, אם לא שהכוס הרביעית היא כוס של ברכה, והיא מצטרפת לטובה בלבד.

בין שלישי לרביעי

רש"י מסביר בדעת רבא, שארבע כוסות הן כנגד שלוש כוסות האמורות בפסוק, וכוס רביעית כנגד ברכת המזון. ענין זה מתבאר בצורה פנימית, בהבנה שהכוסות הן בעצם שלוש, אך השלוש מכוונים כנגד ימין, שמאל ואמצע, והאמצע כולל את הימין והשמאל, ואם כן יש ארבע בחינות. אנו מוצאים כאן שלוש כוסות שהן ארבע, ונבאר את הדברים. בספר "פרי עץ חיים" (על פסח) לר' חיים ויטאל זצוק"ל מבאר את ענין ארבע כוסות בהבנה פנימית.

כוס ראשונה היא כנגד החכמה. החכמה נקראת "קודש", ועל כן כוס ראשונה נסמכת לקידוש. כוס שניה היא כנגד הבינה, שער החמישים. בתורה מופיע ענין יציאת מצרים חמישים פעם, וקשור הדבר אל בחינת הבינה. על כן כוס שניה נסמכת לאמירת ההגדה וסיפור יציאת מצרים. כוס שלישית היא כנגד החסדים, ורביעית כנגד הגבורות. החסדים והגבורות כלולים שניהם בסוד הדעת, ועל כן אומרת המשנה: "בין שלישי לרביעי לא ישתה", שכן אין להפריד בין שתי הבחינות הללו, הכלולות בבחינת הדעת, העליונה מהן. חכמה, בינה ודעת הן "שלוש שהן ארבע", כי הדעת כוללת חסדים וגבורות. אף ארבע כוסות, המכוונים כנגדן, בנויות בסדר של "שלוש שהן ארבע".

יסוד זה, של שלוש שהן ארבע, אף כתוב בתורה ושנוי במשנה. בתיאור התורה את ארבעת הנהרות (בראשית ב', י"ד) שהזכיר המהר"ל בביאורו לארבע כוסות, ניכר שהנהר הרביעי הוא חלק מהשלישי ואינו חשוב בפני עצמו:

וְנָהַר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהַשְׁקוֹת אֶת הָעֵץ וּמִשָּׁם יִפְרֹד וְהָיָה לְאַרְבַּעַת רְאשִׁים.
שֵׁם הָאֶחָד פִּישׁוֹן הוּא הַסֹּבֵב אֶת כָּל אֶרֶץ הַחַוִּילָה...
וְשֵׁם הַנְּהָר הַשֵּׁנִי גִיחוֹן הוּא הַסּוֹבֵב אֶת כָּל אֶרֶץ כּוּשׁ.
וְשֵׁם הַנְּהָר הַשְּׁלִישִׁי חֲדַקְל הוּא הַהֹלֵךְ קְדָמַת אֲשׁוּר
וְהַנְּהָר הָרְבִיעִי הוּא פָּרָת.

בניגוד לכל הנהרות המתייחדים בפסוק לעצמם ומתוארים בפירוט, הנהר הרביעי נסמך לשלישי ואינו עומד בפני עצמו.⁸

אף בסדר שסידר רבינו הקדוש את המשניות בפרק "ערבי פסחים" ניכר ענין זה:

ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין...
מזגו לו כוס ראשון... מברך על היין, ואחר כך מברך על היום.

⁸ עי' שבועות מ"ז ע"ב וברש"י, שנהר פרת הוא הקטן שבכולם, ורק סמיכותו לארץ ישראל החשיבה אותו.

מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו...
מזגו לו כוס שלישי, מברך על מזונו,
רביעי גומר עליו את ההלל...

המבנה של תיאור ארבע כוסות מקביל למבנה של ארבעת הנהרות. אף כאן נסמכת הכוס הרביעית לכוס השלישית ואינה זוכה למשנה בפני עצמה.

ב"פרי עץ חיים" הסביר על פי יסוד זה את המשנה (פ"י מ"ז):

בין הכוסות הללו אם רוצה לשתות ישתה, בין שלישי לרביעי לא ישתה.

שכן השלישי והרביעי כוס אחת הן במקורן שנתחלקה לשתי כוסות. נראה, שענין זה עמד בפני הירושלמי (מגילה פ"ג ה"ה) שקשר בענין זה את ארבע כוסות לארבע פרשיות:

משנה. בשנייה זכור, בשלישית פרה אדומה, ברביעית החדש הזה לכם.
גמרא. ... ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינה: אין מפסיקין בין פרה להחודש.
אמר ר' לוי: סימניהון דאילין פרשתא, בין הכוסות הללו אם רצה לשתות
ישתה, בין השלישי לרביעי לא ישתה.

בארבע הפרשיות הנקראות סביב חודש אדר אנו מוצאים ענין דומה. בין פרשה ראשונה, "שקלים", לפרשה שניה, "זכור", ובין פרשה שניה לשלישית, "פרה", יכולה להיות הפסקה, כלומר שבת שבה אין קוראים אחת מן הפרשיות. בין פרשה שלישית לרביעית, פרשת "החודש", אין להפסיק, ויש לקוראן ברצף. ר' לוי קושר ענין זה למבנה של ארבע כוסות, שאף בהן מותר להפסיק בשתייה בין הכוסות, אך לא בין כוס שלישית לרביעית. המבנה של "שלוש שהן ארבע", המופיע בתורה בארבעת הנהרות, כפי שביארנו, מופיע גם בדברי חכמים, בארבע כוסות ובארבע פרשיות. בשני עניינים אלה הבינו חכמים, שהשלישי והרביעי מקורם בדבר אחד, ולכן אין להפסיק ביניהם.